

NÉP ÉS NYELV

I. ÉVF.

7. SZÁM

1941. JÚLIUS

Pirít és társai.

Hogy *pirít*, *pirul*, *pirongat*, *pirkad*, *piros*, *pirók* és *pir* ugyanegy szócsalád tagjai, az minden magyar ember számára első pillantásra, legcsekélyebb eszmélkedésre is világos. De egyáltalán nem világos, még hosszas gondolkodás után sem (sőt eddig még a magyar nyelvészek sem tudtak róla), hogy *pörköl*, *pérszél*, *pörsenés* ('pattanás, vimmerli') és a *Porzolt* családnév is ugyane szócsaládhoz tartoznak. Hogy ezt megérthessük, vizsgáljuk meg előbb e szócsaládnak *i* ($\sim i$) hangú tagjait.

Ami először is a 'pirosság' jelentésű *pir* főnevet illeti: ez nem igazi magyar szó. A nyelvújítás korában vonták el tudatosan a *piros* melléknévből. A nép egyáltalán nem ismeri, s mi műveltebb városlakók is csak az irodalmi nyelvből ismerjük. De ott is inkább csak a költői hangulatú *hajnalpir* és *szégyénpir* összetételekben használatos. (A kokszot is próbálták annak idején a jelzős *pirított szén* kapcsolat erőszakos megcsonkításával *pirszén*-nek elnevezni, de ez nem tudott elterjedni.) Hogy miért ejtünk ebben hosszú *i* hangot, holott e szócsalád minden más tagjában rövid az *i*? — Ez egészen szabályos jelenség. Valamikor ugyanis (a XIII. sz. folyamán) a mássalhangzós végű egytagú szavak *i* (és éppen így *ü*, *u*, *ë*, *e* és *a*) hangja hangtörvényszerűen megnyúlt. Tehát pl. az egykori *viz*-ből *víz* lett. (S éppen így pl. *tűz* > *tűz*, *kut* > *kút*, **vër* > *vér* stb.) De ennek *vizet*, *vizek*, *vizes*, *vize*-féle ragos alakjaiban és származékaiban, mivel ezek többtagúak, változatlanul megmaradt a rövid *i*. Mikor aztán valamelyik nyelvújító (Szily Nyelvújítási Szótára szerint Györfy József 1783-ban) a *piros* melléknévből elvont egy egytagú főnevet, akkor ezt a *vizes*: *víz*, *tizes*: *tíz*, *hidas*: *híd*-féle irányító sorok hatása következtében persze nem *pir*-nak hanem hosszú *i*-vel *pir*-nak ejtette. (A *pirszén* összetétel előtagjában, mivel ez *pirított szén* tudatos rövidítése és a szó többtagú, megmaradt az *i* rövidsége.)

De talán azt mondhatná erre valaki, hogy a *pirít*, *pirul*, *piros* stb. szavak alapján, melyek nyilván képzett szavak, arra kell következtetnünk, hogy kellett lennie mégis valamikor egy képzőtlen **pir* szónak, csak hogy ez önálló használatában már elavult.

Ezt az okoskodást föltétlenül helyeselnünk kellene akkor — ha nem volnának nyelvemlékeink! De szerencsére vannak. (Bár még több volna és még sokkal régiebbek!) És amit ezek a *pirít* ige multjáról elárulnak, az teljesen megdönti az előbb említett következtetést. Nyelvemlékeink ugyanis azt bizonyítják, hogy ezen igének régebben nemcsak *i* hangú **pirocht* („*Pirohtos*“ olv. *P i r o c h t* ó s — személynév), *pirojt*, *pirējt*, *pirét*, hanem *o* hangú **porocht* („*porohon*“ = 'pirítson'), *porējt*, **porét* („*porehon*“ = 'pirítson') alakváltozatai is voltak. (L. NySz. és OklSz.) És ez a néhány alakváltozat teljesen elegendő ezen ige, sőt az egész szócsalád történetének megvilágítására.

Ami először is képzőjét illeti: régóta tudjuk, hogy a ma *-ít* alakú műveltető képzőnek régiebb alakjai hátulsó magánhangzós igéken: *-ét* < *-ējt* < *-ojt* < *-ocht* (< *-ucht*). Ezzel tehát teljesen érthetővé válnak a *pirít* régiebb *pirét* < *pirējt* < *pirojt* < **pirocht* alakjai. Ami pedig a *pirít* és a R. *porējt* (**porocht*, **porét*) alakok tőszótagbeli *i* és *o* hangjainak viszonyát illeti: a R. **pirocht* és *pirojt* változatoknak a *tő* és a képző határán álló *o* hangja kétségbevonhatatlanul azt bizonyítja, hogy az első szótagbeli *i* és *o* hangok közül ez utóbbi az eredetibb, vagyis, hogy ezen igénknek nyelvemlékeink alapján feltehető legrégiebb alakja **porocht* volt. Ha tehát ennek csak a képzője változott volna meg a magyar nyelvtörténet folyamán (mint pl. *borít*, *fordít*, *mozdít*, *ordít*, *szorít* stb.), akkor ma **porít* volna az alakja. Csakhogy többeli magánhangzója is megváltozott, mégpedig elhasonulás következményeként. A 'fagyöngy' jelentésű N. *gyimbor* szó eredetének magyarozatával kapcsolatban már megírtam (MNY. XXXV, 44), hogy magánhangzók elhasonulásának egyik nem ugyan hangtörvényszerű, de elég gyakori esete az, hogy két szomszédos szótagbeli *o* (vagy *o* — *ó*) közül az első helyébe *i* lép, s ezek közé tartozik a R. **porocht* (> **porojt* stb.) > **pirocht* (> *pirojt* stb.) esete is.

A *pirít* igének egyfelől R. *porējt*-féle, másfelől pedig R. *pirojt*-féle alakjai tehát azt bizonyítják, hogy ennek az igének nem *pir-*, hanem *por-* a töve. De ugyanezt bizonyítja még az a körülmény is, hogy a *pirongat* származéknak is volt régi nyelvünkben *porongat* alakváltozata (NySz.). Egészen bizonyos ezek után, hogy az ugyane szócsaládba tartozó (R. *piról* >) *pirul*, (**pirkod* >) *pirkad*, *pirós* és *pirók* származékoknak is kellett lenni egykor *o* hangú változatuknak, bár ezt sem nyelvemlékeinkből, sem nyelvjárásainkból nem mutathatjuk ki. És tudván azt, hogy a gyakorítóképzős *pörköl* igének van N. *porkol* változata, a szintén gyakorító R. *pērsél* > *pērszél* igének van N. *porzsol* változata, valamint igenévi R. *porzol* > *porzsol* 'serpenyő' és családnévi *Porzsol* származéka, s hogy a gyakorító és mozzanatos képzős **pērsen* ~ **pōrsen* ige *pērsenés* ~ *pōrsenés* származékának is van N. *porzanás* változata: nyilvánvaló, hogy

ezek is a *pirít* családjába tartoznak. A köznyelvvé vált *pörköl*, *pérzsél* és *pörsenés* alakváltozatok hangrendi átcsapás útján keletkeztek a korábbi *o* hangú *porkol*, *porzsol* és *porsanás* alakokból. (E hangtani jelenségről l. részletesen Horger: MNY. XXIII, 127.) Ime tehát: nemcsak az *i* hangú *pirít*, *pirul*, *pirongat*, *pirkad*, *piros* és *pirók* szavak tartoznak egy szócsaládba, hanem ugyanebbe a családba tartozik az *ë* hangú *pérzsél*, az *ö* hangú *pörsenés* és *pörköl** és az *o* hangú *Porzsoló* családnév is.

De mielőtt áttérnénk e szócsalád jelentéstani tanulságainak vizsgálatára, még meg kell említenünk a nép nyelvében sokfelé hallható (de a városi lakosság körében sem ismeretlen) 'piros' jelentésű *pipi* tájszót is. (Pl. *pipi-kendő*.) Ez t. i. szintén ide tartozik. A *piros* melléknévnek úgynevezett *ba* *b* *a* *n* *y* *e* *l* *v* *i* változata. Olyan, mint amilyenek pl. *dajka* mellett *dada*, vagy *Ferenc* : *Fefe*, *Lajos* : *Lala* stb. (E jelenségről l. bővebben Horger: MNY. XXXII, 326.)

Az alaktani sajátságok után talán nem lesz érdektelen e szócsalád tagjainak még a jelentését is kissé megvizsgálni. Egyeseké ugyanis csakis színeképpzettel kapcsolatos. Így *piros* 'rot', *pirul* 'kezd piros lenni' (pl. a sülfőfélben levő hús, vagy az ember arca, ha valami miatt megszégyenül), *pirkad* 'kezd piros lenni' (csak az ég aljáról mondva), *pirók* 'Gimpel' (ezt a madarat kétségtelenül mellollainak piros színe miatt nevezték el így). Másoké ellenben csakis a sütés, égetés képzetével kapcsolatos. Így *pörköl* 'lassú tűznél sült', *pérzsél* 'éget', *porzsoló* 'serpenyő', *pörsenés* 'bőrpát-tanás', de eredeti jelentése bizonyára *'megtüzesedés, gyulladás'. Nehéz eldönteni, hogy melyik csoportba tartozik a *pirít* ige, mert jelentése 'tűzön pirosra sűt'. De az igekötős *rápirít* (vkire) kapcsolatban még lelki 'megszégyenít' jelentése is van. A *pirongat* (vkit) igének pedig csakis ilyen lelki 'megfedd, megró' a jelentése. — Ami már most a jelentéseknek e különféle csoportjait illeti, először is bizonyos sok más hasonló példa alapján, hogy a lelki jelentések nem lehetnek eredetiek, hanem csakis képletes átvitel következményei. A fogas kérdés tehát csak az, hogy vajjon ennek az egykori *por-* (> *pir-*) tőnek a sütésre, égetésre vonatkozott-e eredetileg a jelentése, vagy pedig a színre? Mivel valaminek piros színével nem jár okvetetlenül együtt ennek a valami-

* Hogy ez az igénk egy 'am Feuer rösten' jelentésű szepesi *szász* vagy valamilyen más németországi német nyelvjárási *pregehn* ige átvétele volna (így DOLw.), ez a feltevés teljességgel elfogadhatatlan. Először is azért, mert ebből a mi nyelvünkben **prégliz* lett volna. Vö. hazai ném. *bumln* > *bumliz*, s ugyanígy *ferbliz*, *fingerliz*, *fortvurstliz*, *frochliz*, *jódliz*, *bekasztliz*, *ikurbiliz*, *pëndiliz* (: > *pëndli*), *berigliz* stb. Másodszer pedig azért, mert egy eredetibb elülső magánhangzós *pörköl* vagy akár *përkël* igéből semmiképpen sem lehetett volna hangrendi átcsapással *porkol* (már pedig ilyen van!), de eredetibb hátulsó magánhangzós *porkol*-ból *pörköl* vagy *përkël* nagyon könnyen.

nek megégése, megsülése, megpörkölődése, de megfordítva, valaminek égésével, sülésével igenis együttjár kisebb-nagyobb mértékben való megpirosodása, ezért azt hiszem, hogy az e szócsaládban észlelhető kétféle jelentés közül az égetésre, sütésre vonatkozó az eredetibb, a színre vonatkozó pedig csak másodlagos. A lelkiekre vonatkozó jelentés pedig természetesen a legfiatalabb.

A jelentések vizsgálatával kapcsolatban azonban figyelemre méltó még az a körülmény is, hogy a német *rot*, francia *rouge*, angol *red*, olasz *rosso* stb. szavak ennek a színfogalomnak valamennyi árnyalatát kifejezik, a mi *piros* szavunknak ellenben szűkebbkörű a jelentése, e színnek csak derüesebb (kékes) árnyalatait fejezi ki. Jelentésköre ezen korlátoltabb voltának valószínűleg az az oka, hogy a *vér* szó családjába tartozó *vörös* > *vörös* színnév ezen eredete miatt mindig csak is a vérhez hasonló komorabb (barnás) színárnyalatokat jelentette, s ezért a beszélők ezen színárnyalatok megnevezése céljából inkább ezt a csak is ezt jelentő szót használták, mint a más árnyalatokat is jelenthető, tehát könnyen félreérthető *piros* szót. Ennek pedig az volt a természetes következménye, hogy a *piros* szó jelentéstartalma idővel csak a derültebb színárnyalatok kifejezésére szorítkozott. Vö. *piros rózsá, p. alma, p. pántlika, p. csizma* stb., de: *Vörös kutya, vörös ló, vörös ember egy se jó*.

És végül, hogy milyen eredetű ez az egykori *por-* (> *pir-*) tő?

Erre a kérdésre a magam részéről csak annyit felelhetek, hogy semmiesetre sem jövevény. Arra ugyanis egyetlen egy példa sincsen, hogy valamely jövevényszónak a mi nyelvünkben ilyen soktagú és ennyire szétágazó jelentésű családja fejlődött volna. De hogy aztán csak a magyar nyelv külön életében keletkezett-e, vagy talán még a finnugor alapnyelv korából való örökség-e, azt döntsék el azon magyar és finn nyelvésztársaim, akiknek a finnugor összehasonlító nyelvészet terén nálamnál több a jártasságuk. Én, finn nyelvi ismereteim alapján legfőljebb annak a sejtésemnek adhatnék kifejezést, hogy azonos lehet az 'égetni, izzítani, tüzesíteni' jelentésű finn műveltető *porotta-* ige tövével. A magyarban való szókezdő *p* (a szabályosan elvárt *f* helyett) e feltevésnek nem lehet akadálya. Vö. *para* (-fa) és *por* 'Staub'.

Horger Antal.

„*Pirít*“ und *Genossen*. Aus der Reihe der Resultate dieser Abhandlung interessiert auch die allgemeine Sprachwissenschaft folgende Bedeutungsentwicklung: *pirít* 'Fleisch am Feuer braten' → 'das Fleisch durch Braten rötlich machen' — 'jedwelche Speise durch Backen rötlich machen' → (*rá-pirít vkire*) 'jmdem solche Vorwürfe machen, infolge deren sein Gesicht vor Schande errötet' → 'jmdm beschämende Vorwürfe machen'. Aus *pir-*, dem

Grundvorte des Zeitwortes *pirit*, stammt das Adjektiv *piros* 'rötlich' → 'rot'. Ursprüngliche Lautform der Wurzel *pir-* war *por-*, aus welcher aber auch *për-*, *pör* Variationen entstanden. Aus diesen verschiedenen Varianten noch verschiedene andere ung. Wörter, z. B. *pirkad* 'der Morgenhimmel rötet sich', *pirók* 'Gimpel' (ein Vogel mit rötlichen Brustfedern), *pirongat* 'jmdem Vorwürfe machen', *përzsél*, *përzsól*, *pörköl* 'sengen; rösten', *pirul* 'erröten'. All diese Wörter sind im Etimologischen Wörterbuch Géza Bárczi's (Magyar Szófejtő Szótár) unbekanntem Ursprungs bezeichnet. Unter *pörköl* erwähnt Bárczi zwar (nach DOLw.), dass dieses Zeitwort Übernahme der Dialektform *pregeln* des deutschen Zeitwortes *brägeln* wäre, dies ist aber unannehmbar, weil aus einem solchen deutschen Zeitworte im Ungarischen nur *prégliz* hätte werden können, wie es z. B. folgende Lehnzeitwörter beweisen: *bumliz* (< *bummeln*), *jódliz* (< *jodeln*), *kurbiliz* (< *kurbeln*), *rigliz* (< *riegeln*) u. s. w.

Kodolányi János olyant mond, ami nincs.

(Folytatás.)

Vári Rezső azt mondta egyszer Hornyánszky Gyulának (mind a ketten classicus philologusok voltak):

— Te engem tartasz kontárnak, én meg téged.

— Te is? — pattant föl erre Hornyánszky.

Megértem Hornyánszkyt, mikor ehol Kodolányi az ő tudatlan és ízléstelen archaizálással faragott *vagyomünk* szavát avval *meri* védeni, hogy — azt mondja — Mészöly épp oly keveset tud az „uráli magyar nyelvről“, mint ő. (L. Magyar Élet VI. évf. 4. sz. 6. l.) Tudnillik megpirongattam a Nép és Nyelvben (NNyv. I:37), amiért Magna Hungaria XIII. századi nyelvébe *vagyo-münk* és *atyái-münk* ragozást hamisított..

Bizony tudom én, tudja sok más is, hogy *-münk* rag soha nem volt a magyar nyelvben sem az Urál alatt, sem a Kárpát alatt: tehát nem is illeszkedhetett máshoz, csupán alkotója nyelvtörténeti tudásának színvonalához. Az *-unk* eredetibb alakja *-muk* volt, nem pedig *-münk*: *vogymuk*, nem *vogymünk* vagy *vagyo-münk*.

Egy derék tót származású tisztviselővel kosztoltam legénykoromban. Az az asztali társaim jó állampolgár volt, most már magyarul is elég jól tud (bár még történelmi regényt nem ír), de harminc esztendővel ezelőtt még el-elhibázta. Egyszer mikor vacsora után egymástól búcsúzkodtunk (ő ott lakott, ahol ettünk), egy vasuti baleset friss áhírének cáfolását evvel végezte:

— Ez a vasuti balzerencse dördént, csak tévedésbul.